

Айталиева Толкун Кундузбековна
ЭР СОЛТОНОЙ - КЫРГЫЗ ЭЛИН КОРГОГОН БААТЫР
Айталиева Толкун Кундузбековна
ЭР СОЛТОНОЙ ЗАЩИТНИК КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА
Aitalieva Tolkun Kunduzbekovna
ER SOLTNOY DEFENDER OF THE KYRGYZ PEOPLE

УДК. 801.8/321

Аннотация. Эр Солтоной XVII кылымдын орто ченинде Талас өрөөнүндө туулган. Ал өз мезгилинде элин коргогон эр жүрөк баатыр болгондугу тууралуу маалыматтар кеңири кездешет. Эл арасында Эр Солтоной тууралуу айтылган дастан белгилүү. Аны Сүйөркул Абдырахманов жазып калтырган. Баатыр тууралуу баянды Сүйөркул атасы Абдырахмандан үйрөнгөн. Эр Солтоной баатыр кыргыздар менен калмактардын ортосунда күрөш күчөп турган мезгилде жашап, элинин эркиндиги жана көз карандысыздыгы үчүн күрөшкөн. Эпосто ал Темиркан менен Болоткандын кырк жигитинин ичинде эң көрүнүктүү орунда турат. Кандай гана маанилүү иш болбосун баарында катышып, өзүнүн эрдиктерин көрсөтөт. Чыныгы реалдуу турмушта Эр Солтоной абдан шамдагай, эр жүрөк, элинин кызыкчылыгын өзүнүн кызыкчылыгынан жогору койгон мекенчил адам болгон. Ал өз доорундагы атактуу баатырлар Атаке, Бердике баатырларга аскердик өнөрдү үйрөткөн.

Негизги сөздөр. кыргыз, калмак, ойрот, согуш, чоро, мекенди коргоо, эпос, аскердик өнөр, баатыр

Аннотация. Эр Солтоной, родившийся в Таласской долине в середине XVII века, был легендарным киргизским воином, защищавшим свой народ от врагов. Его храбрость и подвиги, вошедшие в народный эпос, сохранились благодаря записям Суеркула Абдырахманова, который узнал историю богатыря от своего отца, Абдырахмана. В эпоху обострения конфликта между киргизами и калмыками, Эр Солтоной неустанно боролся за свободу и независимость своего народа. В эпосе он предстает самым выдающимся воином среди сорока дружинников Темиркана и Болоткана, всегда участвующим в важных делах и проявляющим исключительную храбрость. В реальной жизни Эр Солтоной был деятельным, отважным патриотом, ставившим интересы своего народа превыше всего. Он обучал военному искусству таких известных богатырей, как Атаке и Бердике.

Ключевые слова. кыргыз, калмак, ойрот, война, дружинник, оборона Родины, эпос, военное искусство, богатырь.

Annotation. Er Soltonoy, a legendary Kyrgyz warrior of the mid-17th century, embodied the spirit of defense and freedom against encroaching Kalmyk (Oiroi) forces. His heroism, documented in an epic poem by Suerkul Abdyrakhmanov (who learned the tales from his father), established him as a prominent figure among the Kyrgyz. Soltonoy, a key participant in crucial battles during the Kyrgyz-Kalmyk conflict, was renowned for his courage and leadership. The epic portrays him as a crucial element within a group of 40 warriors, highlighting his active role in major events. His patriotism, demonstrated by prioritizing the needs of his people, inspired and mentored other renowned heroes like Atake and Berdike. Soltonoy's legacy lives on as a symbol of Kyrgyz resistance and military prowess.

Key words. Kyrgyz, Kalmak, Oiroi, war, warrior, defense of the Motherland, epic, military art, hero.

Кыргыз эли башынан көптөгөн кыйын кезең замандарды өткөргөн. Баскынчы душмандарынын запкысын көрүп, алардын үстөмдүгүнүн астында күн кеечирген мезгилдери болгон. Ошондой катаал шартта элин коргогон баатырлар алдыга чыгышып, эл-жер үчүн кан-жандарын аяшпай кызмат кылышкан. Кийинки муун алардын даңктуу жолдорун ырга кошушкан, чыгармаларды жаратышкан. Эл арасында айтылып калган “Эр Солтоной” дастанында кыргыздын атактуу баатыры тууралуу маалыматтар камтылган окумуштуу, академик А.Акматалиев өзүнүн “Эр Солтоной” тууралуу изилдөөсүндө: “ эпоско ат «Эр Солтоной» деп коюлса да, окуя Темиркан менен Болоткандын тегерегинде өтөт. Экинчиден, ар кандай элдин эпостук чыгармаларында эпоско тема болгон, каармандын ата-энеси жөнүндө толук кабар берилип, негизги окуя да баатырдын төрөлүшүнө, өсүшүнө, аракетине карата өнүгүп отурат. Мындай көрүнүш Темиркан менен Болоткандын образдарында толук сакталган. Ал эми Солтонойдун эпостогу орду бар болгону Темиркан менен Болоткандын кты чоролорунун бири катары көрүнөт. Кандай болгон күндө да чыгарма элде айтылган аты боюнча «Эр Солтоной» деп аталып кала берет.”-деп жазган [1].

“Эр Солтоной” эпосу башталганда эле “Мурунку өткөн кылымдарда кыргыз элинде Темиркан жана Болоткан деген атактуу эки баатыр уул болгондугу тууралуу айтылып, алардын

түпкү ата-бабалары - Жаныш, Байыш болгондугу кара сөз менен баяндалат. Байыштын кичүү уулу Жангазы, анын уулу Барман, Бармандын уулу Жолборскан. Жолборскан жөнүндө эпосто кеңири баяндалат. Ага кыргыз, казак, өзбек болуп, бардыгы 45 шаардын эли багынуучу экен. Эпос бул көркөм чыгарма, тарыхта кыргыз, казак, өзбек элдерин бириктирип, бийлик жүргүзгөн адам болгонбу? - деген суроонун айланасында изилдөө жүргүзүү кызыктуу фактыларга алып келери чындык. Эпосто кыргыз эли үч падышага бөлүнө турганы тууралуу айтылат. Биринчи падышалыкты Жолборскан башкарып, ээлеген жери Капкадан ылдыйкы бир шаар эл болгон. Темир коргон менен курчалган шаарына “Чынабат” деп ат койгон. Көгөйкан Кенколдун оозунан төмөн тарта күңгөй, тескейи менен Төрткүлдү кошо башкарган. Азыркы Көгөй деген жерге Көгөйкандын аты коюлганы айтылат. Көк-Ой азыркы учурда Талас районунун административдик борбору. Элдин арасындагы айтылган маалыматтарга караганда, Көк-Ой аталышы Көгөй кандын атынан келип чыкканы тууралуу маалыматтар бар. Советтик түзүлүш мезгилинде Көк-Ой айылы Ивано-Алексеевка деп аталган. Тагайкан Кетмен-Төбөдө жашап бийлик жүргүзгөн.

“Көгөйкан Жолборскандын жардамы менен Эки-Таластын чатынын төмөн жагындагы чычырканактын сайынын ылдый жагын, күңгөй-тескей тоосунун ортосун таза бүтөп, таштан жыйып чеп кармаган. Анын чыгыш жагы калмакка караштуу, батыш тарабы кыргызга караштуу болгон.” Эпостогу маалыматтар боюнча ошол учурда Чүй боюнун бардыгын кара калмактар ээлеп, жогорудагы айтылган чептен өйдө калмактар ээлеп турган экен. Калмактар абдан көп болгон. Эл аларды “Он сан ойрот” деп аташкан. Чүй менен Таласта жашаган калмактарды Коргош кан, Жедигер кан, Түлөмөт кандар башкарып турушкан.

Сүйөркул Абдрахманов жогорудагы маалыматтады төмөнкүдөй ырга кошот:

Ошо кезде карасаң,
берип санасаң логон көп болгон,
Коркуп кыргыз калмактан,
Чукулдаган көп калмак,
Чүй, Таласты жердеген
Кырк эсе аз калмактан,
Кыймылга кантип жараган.
Кырка бирден пар келбей,
Кысылып кыргыз жадаган [2]. Мисал келтирилген ыр саптарында калмактардын абдан көп экендиги тууралуу айтылат.

Калмактардын кыргыздарга көрсөткөн кордугун сүрөттөөдө “Манас” эпосунда кыргыздарга баскынчы душмандарынын көрсөткөн кордугун сүрөттөгөнгө окшош экендигин байкоого болот.

Эпосту баштан аяк окуп чыкканда Эр Солтонойдун эрдиктери, калмак баскынчыларына каршы күрөшү көз алдыга тартылат. Эпосто ал Темиркан жана Болоткан баатырлардын мыкты чоросу катары сүрөттөлүп берилген.

С.Абдрахмановдун ыр куруу чеберчилигинде башкалардан айырмаланып турган жактары бар. Башкача айтканда, аллитерация, ассонансты өтө кылдат колдонгон. Эпосто көркөм сөз каражаттарынын түрлөрү да кеңири кездешет. “Эр Солтоной” эпосу ар тараптуу изилдөөнү талап кылган эпос деген тыянак чыгарууга болот.

Калмактар менен кыргыздардын ортосундагы согушту сүрөттөөдө да С.Абдырахмановдун чеберчилигин көрүүгө болот.

Алсак, Жолборскандын уулдары Темиркан менен Болоткан калмактар менен согушуу тууралуу кеңеш курушат. Алардын курган кеңеши тууралуу Шаңкор аттуу шойкондуу соодагер адам калмактардын арасына барып соода кылган жерлеринде айтып жүрөт. Калмактардын кан Коргошу бул тууралуу угат да, Шоңкорду өзүнө чакыртып келип, аныктап сурайт. Ал кыргыздардын калмактар менен согушуу тууралуу кеңеш курганы чындык экендигин билгенден кийин, Шоңкорду кетирип жиберип, кол курай баштайт. Кан Коргош Чүй Таластан 45000 кол курап, Көгөй канды басып алууга даярдана баштайт.

Эпосто Жолборскандын курбусу, акыл кеңешчиси Каратал тууралуу кеңери баяндалып берилген. Караталдын кеңеши менен калмактарга элчиликке Шоңкор, Саткын, Калча аттуу

адамдар барышат. Алар кыргыздар тараптан айтылган сөздөрдүн баарын айтып барышат. Калмактарын каны элчилердин сөздөрүн угуп макул болот. Эки эл Ачынын сырткы боз талаасында согуша турган болушат.

Эки эл болжолгон жеринде жолугушуп, согуш башталат. Кыргыздардын Найман, эр Мамбет, Шабек баатырлар эрдик көрсөтүшөт. Ошол согушта Шамалкөк атын минген Эр Шабек калмактардын күндүгүнө жарым кап нан жеген, кыймылы шамалдай Кыйыр аттуу баатырын аты менен сүйрөп кыргыздар тарапка алып кетет. Кыйыр кыргыздар тарапка өтүп кетип, калмактар менен кармашат. Буга анын Коргошканга болгон таарынычы себепкер болот. Ал өзүнүн канына болгон нааразычылыгын согуш талаасында айтып, кыргыздарга биротоло өтүп кетет. Өмүрүнүн акырына чейин кыргыздарга кызмат кылып, маанилүү учурлардын баарында катышып, согуш учурунда кыргыз жоокелерин даарылап, кеп-кеңештерин айтат. Кыйырдын образынын “Манас” эпосундагы Алмамбеттин образына окшоштук жактары бар. Алмамбет кандын уулу болуп, башка кандыктагылар менен мамилеси келишпей калган болсо, Кыйыр баатыр жөнөкөй адамдын баласы болуп, канга канча кызмат кылса да жакшы жашоого жете албай койгондугуна нааразы болот. Коргош кан согушта каза болуп, каны жок калган калмактар баш аламан болушат.

Согуш учуру тууралуу эпосто төмөнкүдөй сүрөттөлөт:

Солтоной, Шабек, Дөңкөнөй

Эки миң колду ээрчитип,

Алактатып калмактын,

Айласын жаман кетирип.

Учкул тору ат менен,

Темиркан кирди бир четтен. Ыр саптарында кыргыз баатырларынын эрдиктери баяндалууда. Согуш талаасынын көрүнүшүн сүрөттөөдөгү ыр саптарынын мазмунуна көңүл бурганда, баатырдык эпостордогу согуштук эпизоддордун сүрөттөлүшүнө жакын экендиги байкалат.

Эпостогу бир өзгөчөлүк катары белгилеп коючу нерсе катары кандай гана маанилүү окуя болбосун кыргыздардын башчылары Жолборскан, Темиркан, Болоткандардын комузду колдоруна алып, өздөрүнүн ойлорун билдиргени деп айтууга болот. Алсак, Темиркан менен Болоткан жоого аттануу тууралуу кеңеш курганда, же болбосо, согуш болуп, кыргыздар жеңишке жетише турган болгондо, Жолборскандын алыстан дүрбү салып, көз жүгүртүп, кыргыздардын жеңишке жетишкен учурун көргөнүнөн кийинки учурларын айтууга болот. Чыгармада кыргыз баатырлары Темиркан менен Болоткандын Уюлкандын колуна түшүп кетип, ордо жаткан учурларында да алардын бошонуп чыгуусуна комузда кол ойнотуп, калмак акынын жеңип алуусу себепкер болот.

Эпостогу окуялардын бири-бири менен байланышы да кылдат иштелип чыккан. Катышкан каармандар да арбын алардын образдарынын ачылышы да өзүнчө изилдөөнү талап кылат. Чыгарма 23 басма табактан ашыгырак, 370 бет көлөмүндө. Анда баатырларын ысымдары Темиркан 180, Болоткан 136, Эр Солтоной 96, Шабек 80, Кыйыр 100 жолу аталат. Чыгармада негизги каармандардын ысымдарынын кездешиши азыркы технологиялардын жардамы менен аныкталды. Чыгарманы окуп түшүнүүдө жогорудагы ыкманын да жардамы тиери белгилүү.

Эпостогу көркөм сөз каражаттарынын айрымдарына токтолууну туура көрдүк. Темиркан төрөлө турган болгондо, энесинин жыланга талгак болуусу, Болоткан төрөлө турган болгондо бүркүттүн этине талгак болуусу баатырдык эпостордогу, “Манас” эпосунун мисалында, баатыр боло турган балдардын энелеринин жолборстун жүрөгүнө же болбосо башка бир күчтүү жырткыч жаныбардын этине талгак болуусу менен үндөш. Темиркандын бала кези тууралуу эпосто төмөнкүдөй сүрөттөлөт:

“Бул баланын өсүп, чоңоюшуна эл аябай танданышат. Бала туулгандан кийин жыйырма күндө күлөт. Эки айда өзүнчө жерге олтурат. Үч айда эмгектеп, беш айда темтеңдеп буту басып, бой келбети он сегиздеги жигиттей болот. Тогуз айда тили чыгып сүйлөй баштап, акылы ондогу баладан калышпайт. Төрт жашында элдеги ырчы, комузчунун эң алды болот.” Темиркан баатырдын өсүп-чоңоюшундагы колдонулган гипербоалык сүрөттөө. Ал Эми Болоткан баатыр тууралуу: “Бул баланын өсүп, чоңоюшу жана бою, келбети мурунку баладан бир канчалык артык болот. Ал буту басып, тили чыккандан кийин агасынын ыры менен комузун аз убакытта эле үйрөнүп алат. Өзү алп сүрөттүү, жолборс жүрөктүү, чынар билектүү, тике

караганын көргөн киши чыдап тура албай чалкасынан кетет.”-деп сүрөттөлүп берилет. Болочоктогу баатырдын төрөлүшүнөн тартып, бой жетип, эрдик көрсөткөнү, элин коргогонун сүрөттөөдө гиперболалык ыкма кеңири колдонулат. Эпосто гиперболадан тышкары, эпитет, салыштыруу, метафора ж.б. ыкмалар кеңири колдонулат жана изилдөөнү талап кылат.

“Эр Солтоной” эпосунун тарых менен байланыштуу жактарына жана сюжеттик-композициялык түзүлүшүнө, образдар системасына, көркөм сөз каражаттарынын колдонулушуна, ыр түзүлүшүнө изилдөө жүргүзүү багытында иш алып баруу керек.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы.3-том.-Б, 2002.
2. Абдрахманов С. Эр Солтоной. - Б,2002.
3. Б.Исаков - кыргыз элинин улуттук баатыры. - Б, 2012.
4. Анарбекова В.Э., Умуркулова Ч.Ж. Эр Солтоной - видный киргизский борец с джунгарскими захватчиками // Бюллетень науки и практики. 2023.Т.9. №5.с.617-623.